

Додаток 9

ІНСТРУКТИВНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році

5 клас

Громадянська та історична освітня галузь

Визначені Концепцією Нової української школи пріоритети реформування загальної середньої освіти в Україні відображені в Державному стандарті базової середньої освіти. Привертаємо увагу, що з 01 вересня 2022 р. навчання учнів 5 класів закладів загальної середньої освіти здійснюватиметься за новим Державним стандартом базової середньої освіти (далі – Державний стандарт), затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 (<https://kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osvi-ti-i300920-898>).

Виконання вимог Державного стандарту, є обов'язковим для всіх закладів загальної середньої освіти незалежно від підпорядкування, типів, форм власності. Упровадження Державного стандарту спрямоване на зміни в організації освітнього процесу, які мають забезпечити можливості здобуття ученицями/учнями ключових компетентностей, формування наскрізних вмінь та сприяти вихованню ціннісних орієнтирів відповідно до Концепції «Нова українська школа».

Для реалізації Державного стандарту Міністерством освіти і науки України затверджено «Типову освітню програму для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти» (наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.2021 р. № 235, <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/602/fd3/0bc/602fd30bccb01131290234.pdf>), що поетапно впроваджуватиметься з 2022/2023 навчального року.

Для реалізації громадянської та історичної освітньої галузі Державного стандарту з переліку назв навчальних предметів та інтегрованих курсів, визначених Типовою освітньою програмою, різними авторськими колективами створено 11 модельних навчальних програм, яким надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795 «Про надання грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» модельним навчальним програмам для закладів загальної середньої освіти» зі змінами).

Модельні навчальні програми слугують основою для розроблення нової навчальної та навчально-методичної літератури для 5–9 класів.

Запропоновані в модельних навчальних програмах типовій освітній програмі різні варіанти навчальних предметів та інтегрованих курсів уможливають реалізацію закладами освіти академічної свободи.

МОН № 1/9530-22 від 19.08.2022

Підписав: Рогова Віра Борисівна
Сертифікат: 58E2D9E7F900307B0400000B0DD300090D58D00
Дійсний: з 05.01.2021 0:00:00 по 05.01.2023 0:00:00

рїї України, всесвітньої

історії і громадянської освіти об'єднані в одну освітню галузь «Громадянська та історична освітня галузь» та у два цикли вивчення. Обов'язкові, загальні й конкретні освітні результати сформовані таким чином, що дозволяють способом поступового накопичення галузевих знань та вмінь формувати історико-хронологічне, геопросторове, критичне і системне мислення, розуміння сутностей демократії та прав людини на відповідному віковому рівні. Визначені Державним стандартом обов'язкові результати навчання, які описуються через відповідні орієнтири для оцінювання, мають бути досягнуті протягом двох років опанування навчального предмета чи інтегрованого курсу освітньої галузі. Тому надзвичайно важливого значення набуває розподіл конкретних освітніх результатів у межах навчального року в 5 та пізніше – в 6 класі. Формування наскрізних вмінь, зазначених у Державному стандарті, є відповідальністю педагогічного колективу кожного закладу загальної середньої освіти на всіх уроках. Ефективність спільної роботи над цим завданням полягає у правильному розподілі видів навчальної діяльності між учительками/учителями-предметниками у межах шкільної команди закладу освіти та прописаній в його освітній програмі послідовності запланованих педагогічних зусиль.

Новим є те, що в Державному стандарті не зазначено конкретного змісту вивчення, а запропоновано змістові лінії «Людина і природа. Людина і світ матеріальних речей. Людина і суспільство. Людина і влада. Людина і світ уявлень та ідей». Ці змістові лінії можуть бути реалізовані через усі сюжети чи теми національної, європейської, світової історії. Громадянознавчий компонент має бути присутній як на рівні окремих понять, так і на рівні відповідних запитань і завдань, які дозволять досягти визначених Державним стандартом обов'язкових результатів навчання. Особливої уваги потребують саме ті теми та завдання, які дозволять реалізувати практичні навички участі у розв'язанні проблем малої спільноти – класу, школи; долучитися до усвідомлення та вирішення проблем місцевої громади та українського суспільства в цілому.

В умовах переходу від затвердженого традиційного змісту навчальних предметів до першочергового завдання формування громадянської, соціальної, культурної та інших ключових компетентностей громадянської та історичної освітньої галузі особливої ваги набувають згадані вище модельні навчальні програми, що їх розміщено на офіційному вебсайті Міністерства освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoji-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>) й офіційному вебсайті Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» (<https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/hromadians-ka-ta-istorychna-osvitnia-haluz/>), та навчально-методичне забезпечення до них.

Модельні навчальні програми громадянської та історичної освітньої галузі пропонують три варіанти представлення й реалізації навчальних предметів та інтегрованих курсів:

1) інтегрування історії України та громадянської освіти у програмі

«Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» (чотири авторські колективи);

2) інтегрування історії України та всесвітньої історії у програмі «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» (один авторський колектив);

3) інтегрування всіх трьох предметів у програмах «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)» (три авторські колективи), «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)» (три авторські колективи).

Вчительство має зробити вибір модельної навчальної програми, на основі якої можливо створюватиме власні навчальні програми. Очевидно, що надто складно обирати одну модельну навчальну програму з одинадцяти запропонованих. Тому для найвдалішого вибору варто звертати увагу на всі компоненти кожної з модельних навчальних програм: розподілені між темами орієнтири для оцінювання, що є безпосередніми вимогами Державного стандарту, запропонований зміст та види навчальної діяльності для його опанування.

Нової значущості набувають пояснювальні записки до модельних навчальних програм, де учителька/учитель зможе знайти не лише конкретизацію компетентнісного потенціалу освітньої галузі, але і запропоновану кожним авторським колективом послідовність досягнення результатів навчальної діяльності. Обираючи модельну навчальну програму, потрібно звертати увагу на повноту та послідовність досягнення конкретних освітніх результатів та їхнє співвідношення із запропонованими видами навчальної діяльності в розрізі кожної окремої змістової теми. Авторські пропозиції видів навчальної діяльності є орієнтовними та рекомендаційними. Як правило, їхні переліки є варіативними, спрямованими на потреби учнівства та професійні якості вчительства. Учителька/учитель може орієнтуватися на цю частину програми, а може використовувати свої підходи, однак головним критерієм при цьому є можливість за допомогою методів пізнавальної діяльності досягти запланованих освітніх результатів.

Важливого значення в умовах упровадження адаптаційного циклу базової середньої освіти набуває щільність запропонованого авторами модельних навчальних програм змісту та його розподілення (співвідношення, баланс) між 5 та 6 класами. За умов мінімальної та рекомендованої кількості годин для 5 класу обсягом 35 год річного навантаження календарно-тематичне планування має передбачати не лише уроки опанування змісту, а й уроки формування наскрізних умінь, можливості впровадження діяльнісного підходу до навчання, здійснення повторення, узагальнення, упровадження різних форм оцінювання. Під час створення освітньої програми закладу освіти вчителька/вчитель історії та громадянської освіти можуть обґрунтовувати необхідність виділення для предметів, інтегрованих курсів громадянської та історичної освітньої галузі додатково 1 год із передбаченої Типовою освітньою програмою максимальної кількості годин для галузі, тобто загалом 70 год річного навчального часу. Важливість предметів, інтегрованих курсів громадянської та історичної освіти в умовах збройної

агресії Російської Федерації проти України посилюється потребою зміцнення національної ідентичності, плекання патріотизму, формування ключових громадянських компетентностей і навичок.

Модельні навчальні програми для 5–6 класів, що впроваджуються поетапно з 1 вересня 2022 р., мають послугувати для вчителів основою для можливого створення власних навчальних програм, які стануть складовою освітньої програми школи.

Згідно зі статтею 54 Закону України «Про освіту» педагогічні працівники мають право на «академічну свободу, включаючи свободу викладання, свободу від втручання в педагогічну, науково-педагогічну та наукову діяльність, вільний вибір форм, методів і засобів навчання, що відповідають освітній програмі». Тому кожна/кожен учителька/учитель може не лише використати готову модельну навчальну програму, але на її основі на засадах академічної доброчесності укласти навчальну програму тоді, «коли хоче вибудувати в межах навчальної програми власний алгоритм роботи з учнями/ученицями, зокрема акцентувати на певних навчальних цілях, змістових елементах, змінити послідовність вивчення матеріалу, додати матеріал з історії рідного краю, доповнити тематику практичних і творчих робіт тощо». Укладену та належним чином оформлену (за зразком модельної) навчальну програму (із зазначенням назви модельної навчальної програми, на основі якої створено навчальну програму, та авторського колективу модельної навчальної програми) затверджує педагогічна рада/керівник закладу освіти. Головним завданням при створенні власної навчальної програми має стати врахування всіх освітніх результатів, передбачених Держаним стандартом, для адаптаційного циклу 5-6 класів та можливість їх реалізувати.

Оскільки всі модельні навчальні програми для 5 і 5 – 6 класів є авторськими, їхні підходи втілюються в авторських підручниках та додаткових навчально-методичних матеріалах. Вільний доступ до цих матеріалів відкрито на офіційному сайті Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» у рубриці «[Навчально-методична скарбниця НУШ 5 – 6 класи](#)». Новостворені навчально-методичні матеріали містять не лише підручники в електронному форматі, але й календарно-тематичні планування, методичні рекомендації для вчителів та навчально-методичні комплекти, запропоновані для пілотування відповідних програм. Усі ці навчально-методичні матеріали надають учительству додаткові перспективи їхнього впровадження завдяки вільному доступу й можливостям комбінування запропонованих різними авторами підходів до організації освітнього процесу.

Варто зазначити, що варіативність змісту та методичного компонента модельних навчальних програм громадянської та історичної освітньої галузі створює передумови для вирівнювання освітніх результатів учнівства різних закладів загальної середньої освіти. Може виникнути ситуація, коли в межах одного закладу освіти вчителька/вчитель виберуть різні програми для паралельних класів. Як наслідок, вчительство зможе критично-емпірично

порівняти потенціал кожної програми в досягненні освітніх результатів Державного стандарту. Водночас учительству належить переорієнтувати свою професійну увагу на уроках на створення відповідного освітнього середовища, зорієнтованого на цінності Нової української школи та опанування учнівством компетентнісного потенціалу галузі, відповідно до Державного стандарту.

З огляду ефективності методики навчання особливо значущим є дотримання наступності між початковою школою та базовою. Учительці/вчителю, яка/який працюватиме в 5 класах Нової української школи, слід заздалегідь з'ясувати, за якою модельною навчальною програмою інтегрованого курсу «Я досліджую світ» вчилися учениці/учні попередньо, адже різні програми мають різне змістове наповнення з неоднорідною кількістю сюжетів, насамперед пов'язаних з історією України. Перші уроки в 5 класі належить спрямувати не стільки на з'ясування рівня знань, скільки на удосконалення вмінь і навичок кооперативного навчання, співпраці, читання з розумінням, формулювання своїх думок усно і письмово, володіння «мовою» предмета/курсу. У межах шкільного колективу вчительства, яке розпочне працювати у 5 класі Нової української школи, варто розподілити завдання для полегшення перевірки рівнів сформованості компетентностей відповідно до вимог Державного стандарту початкової освіти. У цьому випадку важливу роль відіграє аналіз результатів навчальних досягнень, набутих учнівством у початковій школі. Учительство базової школи має тісно співпрацювати зі своїми колежанками/колегами з початкової школи щодо гармонійного переходу дітей до нових вимог освітнього процесу, особливо після перерваного навчання в другому півріччі 2021/2022 навчального року.

У цьому контексті дедалі вагомішого значення набуває цифрова компетентність учительства, зокрема щодо володіння інструментами дистанційного та змішаного навчання, використання доступних можливостей онлайн-платформ. Вимушеність масового використання електронних версій підручників вимагатиме від учительства майстерності в поєднанні роботи з текстами, зображеннями, запитаннями і завданнями, вправами та іншими видами контенту зі своєю комунікативною культурою та емпатією.

Необхідною складовою освітнього процесу, як завжди, залишатиметься увага до психологічного комфорту учнівства в умовах дії правового режиму воєнного стану. Кожній/кожному вчительці/вчителю слід опанувати методи психологічної підтримки та розвитку емоційного інтелекту дітей і підлітків. Наскрізне уміння конструктивного керування своїми емоціями набуває особливого значення для збереження психологічного здоров'я усіх учасниць/учасників освітнього процесу.

У системі історичної освіти в 5 класі Нової української школи традиційно реалізується **пропедевтичний** курс історії. Особливістю цього курсу в 2022/ 2023 навчальному році є упровадження в освітній процес змістового матеріалу відповідно до обраної модельної навчальної програми.

Позаяк курс історичної пропедевтики належить до адаптаційного циклу,

зміст модельних навчальних програм для 5 класу передбачає:

- дотримання наступності між початковим та базовим освітніми рівнями, що проявляється в постійній актуалізації знань і умінь, отриманих учнівством у початковій школі;

- пропедевтичний (вступний) характер змістового наповнення, що визначає принципи відбору змісту та стилістичні особливості його викладу;

- оглядовість, лаконічність характеристик історичних подій та явищ, описів життєдіяльності людей, історичних постатей;

- зосередженість основної уваги на формуванні в учнівства початкових уявлень про минуле й сьогодення та елементарних умінь роботи з джерелами інформації;

- послідовність відображення в розділах курсу відповідної інформації, що надає учнівству змогу формувати початкові вміння, ставлення, які стануть основою для здобуття подальшої громадянської та історичної освіти;

- ознайомлення школярів із витоками найважливіших подій і явищ суспільного життя та основними соціальними змінами, що забезпечує інтеграцію змісту знань з історії та громадянської освіти.

Загалом зміст модельних навчальних програм спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального й морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу.

Принципове значення для організації навчання історії та громадянської освіти в 5 класі мають активні й інтерактивні методи та види навчальної діяльності, на яких акцентовано увагу в модельних навчальних програмах. Це зокрема:

- навчально-пізнавальна (здатність розуміти мету діяльності, сприймати та систематизувати інформацію);

- дослідницька (здатність аналізувати різні типи джерел);

- пошукова (здатність знаходити інформацію та відрізнити в ній факти від суджень);

- творча (здатність перетворювати інформацію з одного виду в інший, самостійно продукувати інформацію);

- проєктна (здатність планувати та здійснювати свої активності);

- моделювальна (здатність створювати імітаційні моделі життєвих ситуацій з метою їх подальшого аналізу та розв'язання);

- інтерактивна (здатність долучатися до різних форм колективної взаємодії задля досягнення спільної мети);

- дискусійна (здатність здійснювати самостійне оцінювання, сприймати оцінки інших та виробляти узагальнену позицію).

Пропоновані види навчальної діяльності, не обмежуючи автономії і творчості учительства, забезпечують багатоманітність і полілогічність організації діяльності учнівства. Учителька/учитель може диференціювати та/або ускладнювати кожний із пропонованих видів діяльності за рахунок зменшення рівня допомоги ученицям/учням аж до їх повної самостійності,

ускладнення завдань, пропонуючи дітям оперувати більшими обсягами інформації чи складнішими способами діяльності. Учителька/учитель може добирати індивідуальні завдання і корегувати очікувані результати для конкретних учениць/учнів, урахувавши їх рівень зацікавленості, інтелектуальні здатності та емоційний стан.

Передумовою активного навчання є чергування різних форм діяльності учнівства. Наприклад, працюючи з текстами або ілюстраціями, учениці/учні можуть ставити запитання до фрагмента тексту чи ілюстрації, шукати відповіді на запитання, добирати коментарі до текстів або ілюстрацій, складати план, порівнювати тексти з ілюстраціями та картами, співвідносити відомості текстів та ілюстрацій з відомостями інтернет-джерел, виділяти у тексті головне (основну думку), переглядати та аналізувати відео, знаходити нові слова та витлумачувати їх за інструкціями підручника.

Учительству варто якнайширше залучати життєвий досвід учнівства, особливо під час розгляду питань громадянознавчого змісту та краєзнавства.

Застосування технологій активного навчання на заняттях із курсу, як-от мозковий штурм, дискусія, рольова гра, моделювання, взаємонавчання в малих групах, драматизація, слід поєднувати, наприклад, із роботою з підручником, короткою розповіддю, роботою із зошитом. Навчання також має передбачати різноманітну самостійну роботу учнівства як на уроках, так і вдома з наступним обов'язковим аналізом в класі.

Із-поміж продуктивних методів навчання варто надавати перевагу дослідницьким та ігровим. Виконання учнівством пошукових завдань може передбачати такі етапи: 1) пошук, опрацювання інформації (наприклад, щодо тлумачення поняття) із різних джерел; 2) обговорення здобутої інформації в класі; 3) витлумачення за допомогою вчительки/вчителя поняття й порівняння його визначення з підручником, словником тощо. А під час вивчення дітьми окремих тем курсу можна організувати їх участь в ігрових ситуаціях. Доречними виявляться ігри-подорожі та ігри-дослідження, що обмежуються однією темою чи навіть одним заняттям. Варто практикувати уроки-екскурсії (в тому числі й віртуальні), наприклад, до місцевого музею чи історичної пам'ятки.

Навчальні заняття з курсу мають перетворитися у своєрідні дослідницькі лабораторії чи дискусійні клуби, де кожна/кожен учениця/учень отримує змогу індивідуально чи в групі дослідити суспільні, історичні явища та процеси, висловити свою думку, аргументувати свою позицію, поміркувати вголос або письмово, поділитися особистим досвідом, враженнями.

Беручи до уваги вікові особливості пізнавальної діяльності дітей 10-11 років, учителька/учитель має формувати первинні уявлення та розуміння про розвиток, предмет вивчення й суспільну роль історії як науки і як живої пам'яті про життя людей минувшини. Зі свого боку учнівство має опанувати на початковому рівні (уміти оперувати) значною кількістю історичних понять і термінів. Зрозуміло, що навчаючи історії, успішних результатів можна досягти за умови формування в учнівства вмінь і навичок опрацювання навчального історичного матеріалу. Тому саме це має стати

осердям спеціального відпрацювання на заняттях. Передбачається також ознайомлення дітей з історичними джерелами різних типів – як писемними, так і речовими, у тому числі з пам'ятками культури, що відображують навколишнє історичне середовище.

Основна мета саме пропедевтичного курсу – допомогти п'ятикласникам/п'ятикласницям, вивчаючи історію, зрозуміти, який шлях пододало людство, щоб досягти сьогодення, з'ясувати, чому відбуваються події та до яких наслідків приводить вибір людини.

Громадянознавчий компонент модельних навчальних програм для 5 класу допоможе з'ясувати особливості сьогодення, навчить співжиттю та співорганізації в суспільстві, дасть змогу ефективно планувати майбутнє і робити виважені рішення. Вивчаючи матеріали курсу, юні здобувачки/здобувачі освіти мають досягнути витоків багатоманіття спільнот, навчитися їх цінувати.

У модельних навчальних програмах відсутній розподіл навчальних годин у розрізі розділів. У межах загальної річної кількості годин учителька/учитель може самостійно визначати час, необхідний для опрацювання кожного розділу програми, але не нівелюючи при цьому очікуваних результатів навчання.

Діяльність учительства з оцінювання учнівства за обраною модельною навчальною програмою здійснюється способами поточного і підсумкового оцінювання. Основою оцінювання учениць/учнів є передбачені відповідною модельною навчальною програмою очікувані результати навчання або складники ключових компетентностей і наскрізних умінь, а саме: 1) мінімальний обсяг знань, обов'язковий для засвоєння ученицею/учнем у відповідності до її/його індивідуального розвитку та пізнавальних можливостей; 2) основні уміння й навички, формування/розвиток/удосконалення яких передбачено програмою; 3) ціннісні ставлення учениці/учня до історичних, суспільних, життєвих явищ і подій, що вивчаються. Такі результати укладено до кожного з розділів модельних навчальних програм, і вони мають слугувати орієнтирами для тематичного/підсумкового оцінювання. Очікувані результати, визначені й сформульовані для кожного уроку в календарно-тематичному плануванні, можуть слугувати критеріями формувального оцінювання.

Під час оцінювання важливо керуватися моніторингом особистісного поступу здобувачок/здобувачів освіти у ході/після виконання ними навчальних завдань, дотримання ними принципів академічної доброчесності. Для усвідомлення ученицями/учнями своєї динаміки пізнавальної діяльності варто послідовно упроваджувати практики самооцінювання.

6 – 11 класи Освітня галузь «Суспільствознавство»

Історія

У 2022/2023 навчальному році вивчення історії в 6 – 11 класах здійснюватиметься за *оновленою навчальною програмою* «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи» (затверджено і надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 № 698), яка містить такі навчальні програми з історії:

- «Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас»,
- «Історія України. 7-9 класи»,
- «Історія України. 10-11 класи»,
- «Всесвітня історія. 7-9 класи»,
- «Всесвітня історія. 10-11 класи».

Для учнів 10 – 11 класів також рекомендовано інтегрований курс «Історія: Україна і світ. 10 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

Усі навчальні програми розміщено у відповідній рубриці офіційного вебсайту Міністерства освіти і науки України.

Пояснювальні записки до навчальних програм визначають мету шкільної історичної освіти, окреслюють і деталізують компетентнісний потенціал предмета, інтегровані, міжпредметні та предметні змістові лінії, містять указівки щодо організації навчання.

Відповідно до чинних навчальних програм навчання предметів «Історія України» і «Всесвітня історія» може здійснюватися паралельно або послідовно. Для підвищення ефективності навчальної діяльності, зокрема розподілу часу, в навчальних програмах запропоновано синхронізувати навчання історії України та всесвітньої історії, зокрема в 7-11 класах. Перехід до синхронізації може відбутися на початку або впродовж навчального року, наприклад, на початку семестру. Учителька/учитель може використовувати розроблені в навчальній програмі таблиці синхронізації або вносити в них доречні зміни.

Історична освіта в закладах загальної середньої освіти реалізується на навчальних заняттях із предметів і курсів інваріантної та варіативної складових навчального плану освітньої програми закладу, а в старших класах – на навчальних заняттях із предметів і курсів за вибором відповідно до одного з визначених рівнів (рівень стандарту – обов'язковий мінімум змісту навчального предмета; рівень профільної підготовки – поглиблений зміст з орієнтацією на майбутню професію).

Сьогодні Україна переживає найважчі випробування за весь період незалежності. Повномасштабна війна, яку 24 лютого 2022 р. розпочала Російська Федерація, спрямована насамперед проти української державності та має виразні риси геноциду українського народу. Складовою цього геноциду є намагання путінського режиму знищити українців як полі-

тичну націю, зруйнувати не тільки українські міста і села, але й українську історичну пам'ять та національну самосвідомість.

У підготовці до цієї варварської війни путінський режим особливу роль приділяв фальсифікації історії та пропаганді «русского міра», формуючи у росіян імперську свідомість та шовіністичні настрої. Під час теперішньої важкої війни, за умов протистояння агресивній антиукраїнській пропаганді, особливе значення має збереження та розвиток української історичної освіти та подальше **формування в українській учнівській молоді патріотизму, усвідомлення загальнолюдських цінностей** та несприйняття імперської і шовіністичної ідеології. При цьому українська історична освіта має не «віддзеркалювати» ідеологічні атаки з боку путінського режиму, а послідовно продовжувати формування в учнівства української історичної пам'яті, патріотизму та розуміння єдності України та українського народу з Європою та європейськими демократичними цінностями.

У зв'язку з цим актуальними під час навчання історії є **теми**, присвячені українському націєтворенню та ствердженню українських національних демократичних цінностей; історії боротьби за українську державність та протистояння імперській колоніальній політиці Московії-Росії, вивчення тенденцій розвитку української культури, усвідомлення значення історичної пам'яті для формування та розвитку демократичного суспільства тощо.

Важливим є **формування в учнівства чіткої понятійної системи**, що не дозволить ворожій пропаганді підмінювати поняття та маніпулювати свідомістю. Серед актуальних дефініцій, відповідно до вікових особливостей учнівства, варто звертати особливу увагу, зокрема, на такі: «геноцид», «геополітика», «демократія», «експансія», «ідеологія», «імперія», «колоніалізм», «ксенофобія», «націоналізм», «національна держава», «нація», «політика “умиротворення”», «політична нація», «репарація», «республіка», «сепаратистський рух», «тоталітаризм» та його різновиди («комунізм», «фашизм», «нацизм», «рашизм» – про нього йтиметься далі).

Зауважимо, що модель сучасної російської історичної пам'яті формується рашизмом та водночас є його продуктом. Вона базується на фальсифікованій історії Московії-Росії як головного «спадкоємця» давньої Русі; піднесенні та оспівуванні «державницької ролі» царів і тиранів від Івана Грозного до Сталіна; неосталіністському баченні історії Другої світової війни; розумінні рашистами розпаду СРСР як «найбільшої геополітичної катастрофи ХХ століття». Очевидно, до сказаного вище варто додати необхідність розуміння імперського характеру рашизму, його посилення на «євразійство» та протистояння демократичній Західній цивілізації з її цінностями тощо.

Очевидно, у визначенні **ідеології «русского міра»** не варто вживати слово «руський», яке походить з часів Русі-України і не має відношення до штучних конструктів російських, радянських/советських ідеологів. У цьому контексті варто звернути увагу на те, що власне Русь у Х–ХІІ ст. перебувала в межах сучасних Київської, Чернігівської, Житомирської, частини Сумської, Полтавської, Черкаської, Вінницької областей України. Жителів цієї

території, тобто представників племінних союзів полян, сіверян, деревлян тощо, називали русами. Із XIII ст. Руссю, крім території сучасної Центральної і Північної України, називали й західноукраїнські землі. Приблизно у цей самий час словом «Русь» почали позначати віддалені північні окраїни, які сьогодні входять до складу Росії. Давня Русь була країною багатьох етносів (народів): окрім слов'ян – ще й фіно-угрів, балтів, татар (тюрків) та ін. Отже, мешканців земель і князівств давньої Русі називали русами, русинами, та аж ніяк не росіянами. Проте **в сучасній Росії свідомо змішують поняття «Русь» і «Росія», «руси» і «росіяни».** «Росіянами» називають київських князів, руських воїнів тощо. Натомість назви «Росія», «росіяни» з'явилися значно пізніше.

Зауважимо також те, що **історію України треба розглядати не тільки як історію етнічних українців, але й як історію земель і народів України,** які їх населяли і зробили важливий внесок в українську історію та культуру. Особлива увага має бути приділена історії кримли – корінного народу України. Збалансовано треба висвітлювати й історію різних релігійних спільнот на українських теренах.

Розкриваючи особливості української історії, необхідно дотримуватися принципу **проблемно-хронологічної синхронізації зі всесвітньою, європейською історією, інтегральною частиною яких є історія України.** Варто звернути увагу на роботи провідних українських істориків Ярослава Грицака «Подолати минуле. Глобальна історія України»; Сергія Плохія «Брама Європи» та інші, де подано глибокі історичні контексти української історії.

Під час розгляду історичного матеріалу Середньовіччя важливо звернути увагу на те, що **Велике князівство Литовське, Річ Посполита** включали українські землі, де проживало українське населення, тому їхня історія є історією не тільки Литви, Польщі тощо, але й України. Крім того, згадані державні утворення можна розглядати як спроби створення перших європейських союзів. При цьому корисним може бути їх зіставлення і порівняння з імперією Карла Великого та ін.

Варто дотримуватися балансу та рівномірності у відведенні певного часу на вивчення **історії країн – сусідів України,** з якими історія нашої держави тісно пов'язана: серед них Польща, Словаччина, Чехія та ін. При цьому необхідно формувати в учнів розуміння як залежного (колоніального) становища України у складі різних імперій, так і суб'єктності України. З огляду на життєву важливість **стратегічного партнерства України** з Великою Британією та Сполученими Штатами Америки варто більшу увагу звертати на історію цих країн та міжнародні відносини України з ними.

Важливу роль в українській історії відігравали **події Української революції та українського національного й державного будівництва;** трагедія Голодомору 1932–1933 рр. Розглядаючи геноцидний характер Голодомору, а в ході подальшого вивчення історії – Голокосту, учнівство має усвідомити сутність геноциду, його основні ознаки-характеристики. Особливо актуально це з огляду на сучасний рашистський концепт «денацифікації» України, змістом якого насправді є геноцид українського народу, заперечення його

права на державність та на саме існування.

Важливим є також *українське, європейське та правдиве бачення історії Другої світової війни і післявоєнного світу*, ролі України в системі міжнародних відносин, та особливої події національної історії – здобуття Україною незалежності в 1991 р.

Пильної уваги потребує також розгляд історії Революції Гідності та початку російсько-української війни у 2014 р., і новий етап агресії Росії – початок повномасштабної війни у лютому 2022 р. й боротьби за незалежність української держави. Крах путінського режиму, як і його агресивних попередників, та перемога України й вільного світу є неминучими у середньостроковій чи більш довгій перспективі. Навчання цього сучасного матеріалу має здійснюватися з дотриманням відповідних психолого-педагогічних норм, щоб убезпечити учнівство від отримання психологічних травм.

Україна опинилася на передній лінії фронту боротьби за європейські, людські цінності. Важливу роль у цій боротьбі має освіта взагалі та особливо *історична*, якій належить особлива роль у формуванні учнівства як свідомих громадян/громадян України.

Зауважуємо, що вчительству належить орієнтуватися на *оновлені навчальні програми та підручники історії*, які було доопрацьовано та актуалізовано за активної участі широкого кола науковців та освітян.

У 2022 році в навчальні програми предметів «Історія України», «Все-світня історія» та інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» *внесено суттєві зміни* на основі сучасної методології історії, з урахуванням нових історіографічних напрацювань, а також політичних, економічних, соціальних і культурних викликів, які виникли у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України. Доповнення, які запропоновано, мають на меті увиразнити наскрізні лінії з минулого, що дають змогу пояснити сучасні події.

У навчальні програми включено *погляд на Союз Радянських/Советських Соціалістичних Республік (Радянський/Советський Союз, СРСР/СССР) як на тоталітарну державу імперського типу*. Цей погляд відкриває додаткові можливості для розуміння стану і статусу України у складі Радянського/Советського Союзу і пояснює російсько-українські відносини у пострадянський/постсоветський період. У СРСР/СССР імперський спосіб організації влади поєднувався з тоталітарним комуністичним режимом. Водночас доопрацьовані програми орієнтують на вивчення не тільки *інструментів насильства*, якого в ХХ столітті зазнавали українці, а й *опору* йому.

Під час вивчення Української революції наголошується на подіях 1917–1918 рр. Адже революція досягла мети, коли постала Українська Народна Республіка (УНР). Наступні ж події розглядаються в *контексті міждержавних відносин і боротьби за українську державність*. Такий підхід дає змогу чіткіше побачити збройну агресію та окупацію України більшовицькою Росією. У цьому ж контексті належить звернути увагу на те, що в навчальних програмах предмета «Історія України» та курсу «Історія:

Україна і світ» у назвах розділів, які стосуються подій 1991 р., зазначено: «Відновлення незалежної України», що вказує на **державотворчу спадкоємність сучасної України від УНР**.

В оновлених навчальних програмах акцентовано увагу на **понятті «українська політична нація»**. Приверненню уваги школярства до питання української політичної нації сприятиме й включення в програму постаті В'ячеслава Липинського.

У навчальних програмах увиразнено **використання комуністичною владою голоду як політичного знаряддя**. Зокрема, включено сюжет про голод 1928–1929 рр., який став своєрідною прелюдією Голодомору 1932–1933 років. Голод 1928–1929 рр., хоча і стався на тлі недородів, усе ж був наслідком свідомих дій радянської/советської влади, її голодотворної політики. Таким чином більшовицький режим апробував масове голодування людей як знаряддя для приборкання українського села. **Провокування світової продовольчої кризи** (а по суті, голоду у кліматично вразливих регіонах світу) залишається **політичним інструментом в руках сучасного керівництва Росії**.

Частина змін у навчальних програмах спрямована на **розширення просторових контекстів української історії**, створення додаткових можливостей для аналогій і порівнянь. Включено сюжет про національне **державотворення ХХ ст. у країнах Балтії, Білорусі та Закавказзя**. Цю інформацію внесено в контексті розпаду Російської імперії та Української революції.

Суттєвих змін зазнали навчальні програми в частині недавньої новітньої історії, насамперед подій, пов'язаних зі збройною агресією Російської Федерації проти України. Передбачено повний (окремим навчальним блоком) розгляд **російсько-української війни**, що розпочалася в 2014 р. Наголошується на **геноцидних діях** політичного керівництва і російського війська щодо українців, національному опорі агресії та міжнародній підтримці України.

Навчальні програми оновлено і щодо переліків термінів/понять, що їх учнівство повинно знати/розуміти. Включено нові поняття, як-от: «присвоєння суверенітету» (у значенні привласнення, захоплення союзним центром суверенітету Української Соціалістичної Радянської/Советської Республіки), «руській мір», «рашизм»; замість вислову «політика русифікації» застосовано вислів «політика російщення», який точніше відбиває сутність явища і процесу; уточнено контекст застосування поняття «колабораціонізм». Оновлена програма допускає, пропонує змінювати поняття «радянський» на «советський» у контекстах, що вказують на: 1) непритаманні для України і нав'язані керівним центром СРСР/СССР політичні, економічні, соціальні та культурні практики (напр., світогляд «советської людини», «советизація», «концепція “советського народу”»); 2) негативізацію, спотворення більшовиками (комуністами) понять «Ради», «радитися», «народовладдя». Складними для пояснення і розуміння можуть стати поняття «руській мір» і «рашизм», які на сьогодні не мають остаточних визначень. Ці поняття рекомендовано вивчати, виокремлюючи характерні ознаки та їхні прояви у площині внутрішньої та зовнішньої політики

Російської Федерації.

Доктрина «русского міра» – неоімперська геополітична та ідеологічна теорія в Російській Федерації періоду путінізму, яка спрямована на реконструкцію російської імперської ідентичності. Владою та значною частиною інтелектуальної еліти, зокрема православного духовенства, Російської Федерації ця теорія бачиться як спосіб виходу з кризи ідентичності російського суспільства, зумовленої розпадом СРСР/СССР. Ґрунтується на переконанні про розпад СРСР/СССР як геополітичну катастрофу, історичну поразку та загрозу безпеці Росії. Йдеться про: 1) «розділеність російського народу» і його право на возз'єднання; 2) «штучність» нових державних кордонів; 3) необхідність захисту співвітчизників, у т. ч. силовими методами. Згідно з доктриною, «русскими» вважаються: етнічні росіяни, незалежно від місця проживання; російськомовне населення, незалежно від національності; співвітчизники, які коли-небудь проживали на території Російської імперії, СРСР/СССР та інших державних утворень, а також їхні нащадки. У Росії доктрина слугує ідейним підґрунтям для закликів до історичного реваншу – збройної агресії з метою реставрації Росії в кордонах СРСР/СССР до 1991 р., повернення російського контролю над країнами і територіями, які в минулому належали до Російської імперії чи були сателітами Радянського/Советського Союзу. Доктрина стала виправданням прямої збройної агресії Російської Федерації проти України під претекстом «захисту російського і російськомовного населення». Така політика в цілому підтримується населенням Росії.

Рашизм – (квазі)ідеологія і практика владного режиму Російської Федерації наприкінці ХХ – першій чверті ХХІ ст., яка остаточно сформувалася під час президентства Владіміра Путіна. Термін з'явився в 1990 р., однак набув поширення з початком повномасштабної збройної агресії Росії проти України в 2022 р. Рашизм увібрав риси фашизму, нацизму, великодержавного шовінізму, імперства, релігійного традиціоналізму, ностальгії за радянським/советським минулим. Ґазується на ідеї про особливу цивілізаційну місію російського народу, нетерпимості до культури інших народів (зокрема, західної цивілізації та ліберально-демократичних цінностей), тоталітаризмі та імперіалізмі радянського/советського типу. У внутрішній політиці проявляється в агресивній зневазі до особистості, порушенні прав людини на свободу слова, переслідуванні та знищенні опозиції й інститутів громадянського суспільства, використанні засобів інформації в цілях дезінформації та пропаганди. У зовнішній політиці – у порушенні принципів міжнародного права, територіальній експансії, збройній агресії та державному тероризмі проти сусідніх суверенних держав, нав'язуванні світові бачення минуло винятково у світлі російських інтересів, зловживанні правом вето в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй, використанні енергоносіїв як знарядь геополітичного впливу. Спрямований на знищення (ґеноцид) українців як національної та державної спільноти.

На розгляд учительства пропонуємо також інший, але сутнісно подібний

варіант визначення поняття «рашизм».

***Рашизм** – різновид тоталітаризму (поряд із комунізмом, фашизмом, нацизмом), політична ідеологія та соціальна практика правлячого режиму Російської Федерації кінця ХХ – початку ХХІ ст. Особливості рашизму – імперська ідеологія «русского міра» (зокрема – ідеї про «особливу місію російського народу» та його «старшість» по відношенню до інших слов'янських народів; утвердження російської версії православ'я як єдиної «правильної» християнської конфесії; авторитаризм, тоталітаризм та заперечення демократії; використання новітніх технологій для пропаганди в суспільстві, зараженому великодержавним шовінізмом; «обґрунтування» права Росії на «захист російськомовного населення» в інших державах світу; воєнна агресія, готовність до масових людських втрат серед населення країн – жертв агресії та самої Росії.*

Під час вивченні історії та громадянської освіти Міністерство освіти і науки України рекомендує використовувати посібники «“Нариси з історії Криму ХVІІІ – початку ХІХ ст.: додатковий матеріал для вчителів” для 7-8 класів загальної середньої освіти / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / за редакцією Волошенюк О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І. – Київ: АУП, ЦВП, 2019. – 71 с.», «Історія Криму першої половини ХХ ст. Нариси. Навчальний посібник 10 клас. / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / за редакцією Волошенюк О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І. – Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2020. – 66 с.»; «Нариси з історії Криму у ХХ ст.: 1939–1990 рр.: додатковий матеріал для вчителів для 10 класу загальної середньої освіти. Навчально-методичний посібник / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / за редакцією Волошенюк О. В., Євтушенко Р. І. – Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2021. – 71 с.». Першим посеред низки аргументів, якими Росія виправдовує анексію Криму є нібито приналежність півострова до етнічних «слов'янських земель». Зазначені посібники містять матеріали до уроків історії та громадянської освіти і показують, як провадилася цілеспрямована політика Російської імперії та СРСР/СССР, спрямована на створення несприятливих умов для кримськотатарського населення, і навпаки, – сприятливих для росіян. Посібники пропонують низку завдань з формування навичок верифікації джерел, зокрема візуальних, і критичного мислення. Видання доступні за такими покликаннями: <https://aup.com.ua/dodatkovyi-materiali-do-urokiv-istorii/>, <https://aup.com.ua/istoriya-krimu-pershoi-polovini-khkh-st-na/>, <https://aup.com.ua/19786-2/>.

Також рекомендуємо звернути увагу на книжку «Українська історія в кінофільмах: посібник для вчителя / Волошенюк О. В., Мокрогуз О. П., Новікова Л. Є., Тримбач С. В., Черков Г. А. / за редакцією Волошенюк О. В., Іванова В. Ф. – Київ: ЦВП, АУП, 2018. – 57 с.». Цей посібник для вчительства, яке навчає історії та медіаграмотності. Звернення до українських кінотекстів дозволить популяризувати кінематографічну грамотність та через призму мистецьких творів дискутувати про конфліктні

ситуації і складні соціальні процеси в Україні. Конспекти занять також можуть бути використані під час вивчення курсів за вибором, факультативів, виховних годин, занять гуртків юних істориків, журналістів тощо. Завантажити видання можна за покликанням: <https://aup.com.ua/ukrainska-istoriya-v-kinofilmakh-pos/>.

Видання «Освітні практики із запобігання інфодемії, або Як не ізолюватися від правди. Навчальний посібник / за редакцією Волошенюк О., Євтушенко Р., Іванова В., Кулакова А. – Київ: АУП, Інтерньюз-Україна, ЦВП, 2020. – 68 с.» (<https://aup.com.ua/osvitni-praktiki-iz-zapobigannya-info/>) та відповідний відеокурс розроблені Академією української преси та громадським об'єднанням «Інтерньюз-Україна» у партнерстві з Міністерством освіти і науки України як освітня відповідь на інфодемію – поширення недостовірної та неточної інформації щодо COVID-19. Посеред інших розроблена лекція з історії та громадянської освіти: <https://medialiteracy.org.ua/videokurs-osvitni-praktyku/>.

Міністерством освіти і науки України також рекомендовано посібник «НАТО – сила, що захищає мирних громадян / Т. Бакка, О. Волошенюк, О. Желіба, Р. Євтушенко, Т. Мелещенко, О. Мальований, О. Мокрогуз; за ред. О. Волошенюк, С. Дьоми. – Київ: ВСВСДГО, 2019. – 164 с.» <https://natodef.gromadosvita.org.ua/> Він створений задля того, щоб зробити натознавство елементом викладання історії, політології та громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти. Посібник має діалогічно-практичну спрямованість, може використовуватись у ході підвищення кваліфікації вчительства. Вправи і завдання посібника можуть бути використані як для вивчення курсу за вибором, так і для проведення виховних годин, занять гуртків юних істориків і журналістів.

На методичних ресурсах Академії української преси (<https://aup.com.ua/>) започатковано рубрику «Медіаграмотність в умовах війни», де учительство може знайти нові розробки занять (https://toolbox.medialiteracy.org.ua/predmet/mediagramotnist-v-umovah-vijny/page/2/?post_types=toolbox).

У зв'язку з широкомасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну, яке розпочалось 24 лютого 2022 р. і призвело до тимчасового призупинення навчання, а потім до переходу на дистанційне навчання, рекомендуємо на початку 2022/2023 навчального року здійснити діагностику навчальних досягнень учнівства. Для цього варто вдатися до організації різних видів діяльності учениць/учнів та/або педагогічного спостереження, щоб спланувати систематизацію, узагальнення та закріплення навчального матеріалу, що опановувався дистанційно. В календарно-тематичному плануванні слід визначити для такої роботи достатньо навчального часу, оптимально ущільнивши новий зміст.

З історії не передбачено «обов'язковості» письмових узагальнювальних чи контрольних робіт. Формати (усні, письмові, комбіновані; «паперові», електронні) завдань для уроків узагальнення та/або тематичного контролю учительство обирає особисто. Оцінювання досягнень здобувачок/здобувачів освіти на уроках узагальнення відбувається на розсуд учительки/учителя. На

уроках тематичного контролю оцінюються результати виконання завдань усіх присутніх учениць/учнів. Виставлені бали за такі уроки допомагають визначити перебіг динаміки пізнавальної діяльності школярства і більш об'єктивно здійснити тематичні, а згодом семестрові оцінювання. Згідно з «Інструкцією з ведення класного журналу...», затвердженою наказом Міністерства освіти і науки України від 03 червня 2008 р. № 496, «при виставленні тематичної оцінки враховуються всі види навчальної діяльності, що підлягали оцінюванню протягом вивчення теми».

Сучасний урок – це динамічне, мобільне, варіативне освітньо-виховне заняття. Тому його проектування має передбачати можливості конструювання, внесення змін, реагування на виклики й несподіванки. Методичні прийоми, які використовуються на уроках, треба добирати з урахуванням вимог до результатів навчально-пізнавальної діяльності, що відображені в модельних навчальних/навчальних програмах.

Компетентісно орієнтована парадигма покликана змістити наголоси у співвідношенні між навчанням та учінням. Зокрема, для учениць/учнів процес засвоєння, по суті, запам'ятовування знань мав би поступитися місцем діяльнісному пізнанню і мав би завершуватися (в школі) не стільки обсягом «здобутих» (завчених) знань, скільки сформованими уміннями, навичками, досвідом, ставленнями. Тому сутність місії учительства теж мала би змінитися: не «викладати», чи, навіть, навчати, але комунікувати, координувати, взаємодіяти, супроводжувати пізнавальну діяльність здобувачок/здобувачів освіти. Тобто мають застосовуватись не лише методичні прийоми повідомлення знань, але, здебільшого, прийоми формування та вдосконалення умінь і навичок.

Сьогодні на уроках історії вчительство послуговується розмаїттям інформаційних ресурсів. Візуальні історичні джерела, аудіо-, відео-, електронні (он чи офлайн) матеріали, соціальні додатки, беззаперечно, зацікавлюють до учіння, підвищують його якість. Проте, одним з головних «інструментів» учительки/учителя залишається підручник.

Адже сучасний підручник з історії – це самодостатній навчально-методичний засіб. Він є не лише навчальною книжкою для учениці/учня, що пропонує тексти та ілюстрації змісту, а й методичною допомогою для учительки/учителя, що містить вправи, запитання, завдання, пам'ятки, тести, QR-коди з покликанням на додаткову інформацію, пізнавальні Інтернет-сторінки, ігри. Такими можливостями не слід нехтувати в жодному разі. Також повною мірою необхідно використовувати потенціал навчальних посібників, зокрема робочих зошитів: рукописних чи з друкованою основою.

Учніські зошити з історії учительки/учителі можуть переглядати один раз на семестр, і оцінка за ведення зошита може виставлятися в журнал. У такому випадку вона прирівнюється до поточної. Так само допустимо чинити з виконаними в зошитах практичними чи творчими завданнями, завданнями на контурних мапах. В учнівських рукописних зошитах можуть міститися супровідні записи, таблиці, замальовки, опорні схеми, виконані «від руки», простими чи кольоровими олівцями, ручками.

Підручники, посібники (у тому числі електронні), робочі зошити з друкованими основами, зошити для контролю та/або корекції пізнавальних досягнень, атласи, контурні, настінні мапи, що використовуються на уроках, повинні мати грифи Міністерства освіти і науки України.

Упродовж 2022/2023 навчального року в Україні традиційно відзначатимуть/вшановуватимуть роковини важливих історичних подій. Бажано, щоб вони знайшли відображення як на уроках історії, так і в позаурочній навчально-виховній діяльності.

Визначні/пам'ятні дати, які відзначатимуть/вшановуватимуть у 2022–2023 роках на державному рівні, зафіксовано в Постанові Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках».

Цьогоріч в Україні **День пам'яті жертв Голодомору** випадає на 26 листопада 2022 р. (як традиційно – у четверту суботу листопада). Вшановуючи роковини Голодомору 1932–1933 рр. – геноциду Українського народу, особливу увагу належить приділити набуттю здобувачами/здобувачками освіти конкретно-історичних знань та осмисленню дітьми обставин виникнення, перебігу та наслідків сталінської політики творення голоду. Важливим є також поєднання класних та позакласних заходів для активізації потенціалу педагогіки партнерства, поєднання зусиль учительства-учнівства-батьківства для кращого осмислення й передання пам'яті про голод-геноцид з огляду виховання усвідомлення цінності власної держави, демократичних свобод, а також соціальної активності та відповідальності.

9 рудня 2022 р. у світі та в Україні відзначатимуть чергову річницю прийняття Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй **Конвенції про геноцид** (09.12.1948 р.). Важливо звернути увагу на те, що автор концепції про геноцид Рафаель Лемкін досліджував це явище, зокрема, на прикладі Голокосту, та був одним із перших, хто запропонував кваліфікувати Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид Українського народу. 10 грудня 2022 р. у світі та в Україні відзначатимуть чергову річницю прийняття Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй **Загальної декларації прав людини** (10.12.1948 р.). Очевидно, що ці важливі дати є особливо актуальними за умов повномасштабної війни Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., та супроводжується численними порушеннями прав людини, а дії, вчинені збройними силами Росії за наказами її політичного і військового керівництва є геноцидом Українського народу (визнання цих дій геноцидом Українського народу відображено у відповідній Постанові Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”» від 14.04.2022 р.).

У 2022/2023 навчальному році здобувачки/здобувачі освіти, учительки/учителі, науковиці/науковці закладів загальної середньої, професійної освіти та інших можуть долучитися до **Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт імені Лідії Коваленко і Володимира Маняка**. Його вже традиційно проводитиме Інститут історії України Національної академії наук України у співпраці з Міністерством освіти і науки України, за підтримки Науково-

освітнього консорціуму вивчення Голодомору (HREC) при Канадському інституті українських студій Альбертського університету.

У 2022/2023 навчальному році здобувачки/здобувачі освіти, учительки/учителі закладів загальної середньої освіти та інших можуть долучитися до чергового, **XIX Міжнародного конкурсу творчих робіт учнів, студентів та вчителів «Уроки війни та Голокосту – уроки толерантності»**. Організаторами конкурсу традиційно є Міністерство освіти і науки України та Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».

Для належної організації навчання історії та відзначення/вшанування визначних/пам'ятних подій учительство може скористатися вебсторінками офіційних інституцій та громадських об'єднань. Це, зокрема:

Громадський проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»: <http://likbez.org.ua>;

Електронний архів українського визвольного руху: <http://avr.org.ua>;

Інститут історії України Національної академії наук України:

<http://history.org.ua>;

Історична правда: <https://istpravda.com.ua>;

Україна Incognita: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita>.

Український інститут національної пам'яті: <https://uinp.gov.ua>;

Український освітянський видавничий центр «ОРІОН»:

<https://orioncentr.com.ua/vebinary>.

Основи правознавства

Правознавство як навчальний предмет сприяє особистісному розвитку і творчій самореалізації кожного учня через визнання загальнолюдських цінностей, здатність розуміти й оцінювати правові події, явища та процеси, формування критичного мислення, аналіз життєвих ситуацій відповідно до чинних правових норм.

У 2022/2023 навчальному році чинними є навчальні програми:

«Основи правознавства. 9 клас» - оновлена навчальна програма (затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказом МОН від 03.08.2022 № 698);

«Правознавство (профільний рівень). 10–11 класи».

Програми розміщено на офіційному вебсайті Міністерства.

У 2022 році було внесено низку змін до програми «Основи правознавства» для учнів 9 класів.

Зокрема, в пояснювальній записці додано: короткий опис змісту й основних положень кожного розділу програми з метою показати вчителю логіку побудови навчального матеріалу та зацентувати його увагу на основних питаннях змісту; таблицю з розлогим описом компетентнісного потенціалу предмета для практичної реалізації компетентнісного підходу в навчанні учнів.

З огляду на новітні методологічні принципи викладання суспільних предметів зазначається, що доречно розпочинати вивчення основ правознавства з обмірковування таких основоположних цінностей як людська гідність, свобода, рівність, справедливість, які частково відомі учням з інших

предметів, акцентуючи увагу на тому, що людина є найвищою цінністю демократичного суспільства. Слід звертати увагу учнів на соціальні передумови виникнення права, що сформувався на засадах суспільної згоди, спираючись на моральні ідеї та релігійні принципи.

За сучасною парадигмою праворозуміння право має базовий характер в системі соціального регулювання та історично передує виникненню держави, тому доречним є пояснення сутності правового регулювання суспільних відносин через визначення службової ролі держави щодо суспільства, спираючись на правові інструменти, зокрема принцип верховенства права. Для з'ясування значущості права важливо формувати в учнів розуміння не лише його інструментальної цінності (способи, методи, типи, прийоми), а й соціальної цінності, вираженої через служіння інтересам людини, а не держави.

У зміст навчальної програми «Основи правознавства» (9 клас) відповідно до нової логіки його побудови та нових змістових акцентів внесено такі зміни: оновлено назву двох розділів: 1 – «Основи теорії права і держави»; 5 – «Правнича професія»; введено нові питання та теми практичних занять: а) ціннісно-сміслові, а саме: «Цінність права», «Соціальне призначення держави» (практичне заняття), «Права людини. Покоління прав людини», «Демократія. Верховенство права»; «Зобов'язання держави у сфері прав людини: повага, захист, забезпечення» (практичне заняття), «Права дитини та їх захист»; б) пов'язані з викликами сьогодення як-от «Захист прав дитини від жорстокого поводження, експлуатації або інших форм насильства» (практичне заняття); в) такі, що стосуються неповнолітніх як учасників правових відносин, це: «Неповнолітні як учасники договірних правовідносин», «Спадкування і спадщина», «Неповнолітні як користувачі мережі Інтернет» (практичне заняття), «Здійснення права неповнолітніх на результати інтелектуальної власності» (практичне заняття), «Працевлаштування неповнолітніх. Складання резюме. Співбесіда» (практичне заняття); оновлено зміст розділу 5 «Правнича професія» для посилення профорієнтаційного компоненту за рахунок тем «Призначення правника у сучасному демократичному суспільстві» та «Професійна етика правника» (практичне заняття).

Викладання навчальних предметів «Основи правознавства» у 9 класі та «Правознавство» для учнів 10–11 класів у 2022/2023 навчальному/році обумовлене особливостями національної правової системи в умовах дії правового режиму воєнного стану та повномасштабної збройної агресії РФ проти України. Це потребує поєднання у викладанні загальних питань права з урахуванням законодавчих змін, пов'язаних із введенням воєнного стану та створенням правових умов для підвищення обороноздатності держави, захисту національної безпеки і територіальної цілісності.

Однією із новел навчальної програми «Основи правознавства» (9 клас) є питання, присвячені надзвичайному та воєнному стану. В цьому контексті важливим є донесення до учнів змісту спеціально-правового характеру названих адміністративно-правових режимів, що полягає в особливій про-

цедурі їх введення, зміні функціонування органів публічної влади, обмеженні окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб. Особливо слід звернути увагу на повноваження військового командування та військових адміністрацій під час дії режиму воєнного стану, а також на правові основи національного спротиву (територіальна оборона, рух Опору та підготовка громадян України до національного спротиву) й забезпечення участі цивільних осіб у захисті України.

У новому навчальному році серед законодавчих змін із питань загальноправового регулювання, що були прийняті до введення воєнного стану, необхідно враховувати наступні: Закони України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 № 1616-IX, «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 № 1702-IX, «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» від 22.09.2021 № 1770-IX, «Про медіацію» від 16.11.2021 № 1875-IX, «Про Службу військового капеланства» від 30.11.2021 № 1915-IX, «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо спрощеного набуття громадянства України окремими категоріями осіб» від 14.12.2021 № 1941-IX.

В умовах бойових дій на території України необхідно актуалізувати теми програмового матеріалу, присвячені правовому і соціальному захисту внутрішньо переміщених осіб, забезпеченню прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України, правовому статусу біженців та осіб, які потребують тимчасового захисту, а також осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Звертаємо увагу, що відповідно до статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, де введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Після введення воєнного стану в Україні відбулися значні зміни у кримінальному законодавстві України, а саме:

- посилення кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України (державна зрада, диверсія);
- посилення кримінальної відповідальності за мародерство (статті 185-187, 189, 191 Кримінального кодексу України);
- забезпечення юридичної відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність (зокрема, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, передбачених статтею 111¹ Кримінального кодексу України

строком від 10 до 15 років; криміналізація колабораційної діяльності (стаття 111¹ Кримінального кодексу України);

– криміналізація дій, пов'язаних із несанкціонованим поширенням інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (стаття 114² Кримінального кодексу України);

– скасування кримінальної відповідальності у випадках добровільної здачі зброї, бойових припасів, вибухових речовин або пристроїв;

– запровадження кримінальної відповідальності за незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (стаття 201² Кримінального кодексу України);

– доповнення переліку обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння в умовах дії воєнного стану обставиною виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (стаття 43¹ Кримінального кодексу України).

Під час дії воєнного стану зупинено застосування окремих норм трудового законодавства України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-ІХ, яким тимчасово змінено норми Кодексу законів про працю України щодо укладення трудового договору, змін істотних умов праці, розірвання трудового договору з ініціативи працівника або роботодавця, встановлення та обліку часу роботи та часу відпочинку, оплати праці, порядку надання відпусток, призупинення дії трудового договору.

Окремою структурним складником навчальних програм із зазначених предметів є практичні заняття, спрямовані на формування/розвиток в учнівства уміння практичного застосування набутих правових знань та окремих положень законодавства. Кожне практичне заняття є тематичним і має певне змістове наповнення відповідно до контексту конкретної теми. Залежно від пізнавальних інтересів конкретного класного колективу та часового ресурсу вчитель може обирати із зазначених у програмі теми практичних занять або пропонувати свої. У 9 класі рекомендується проводити щонайменше одне практичне заняття із запропонованих навчальною програмою «Основи правознавства» до розділу чи теми.

На практичних заняттях доцільно використовувати методи кооперативної роботи, дослідницькі методи, метод проблемного викладу. Відповідно до сучасних методичних підходів учитель не сам пропонує проблему, а визначає її спільно з учнями. Також спільно слід виробити критерії оцінювання роботи учнів. Основним завданням учителя на практичних заняттях є організація процесу та сприяння, допомога учням під час розв'язання проблем.

Серед інформаційних ресурсів для проведення практичних занять, зокрема з акцентом на права людини, слід використовувати напрацювання

міжнародних організацій, таких як ООН, Рада Європи та ОБСЄ, розміщені у відкритому доступі у мережі Інтернет. Особливу увагу варто приділити «Керівним принципам освіти в галузі прав людини для систем середньої школи», розроблені Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, що містять конкретні рекомендації для впровадження освіти з прав людини у ЗСО. Документ доступний за посиланням: <http://osce.org/odihr/93969>.

У навчанні правознавства слід акцентувати увагу на правах людини як наскрізному компоненті всіх навчальних предметів. Відповідно до Указу Президента України № 119 «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24 березня 2021 року, зміст освіти повинен включати формування в учасників освітнього процесу поваги до прав людини, її гідності, засад демократії, ненасильницької культури та культури доброчесності. Важливо забезпечити формування цінностей та світогляду здобувачів освіти як невід’ємних складників компетентнісного підходу, а також імплементувати в освітній процес положення Всесвітньої програми освіти у сфері прав людини та Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини.

Для формування безпечної поведінки учнів в Інтернеті помічними ресурсами будуть посібники, розроблені/перекладені українською мовою за сприяння Координатора проектів ОБСЄ в Україні, а саме: «Онлайн» – друге оновлене видання навчально-методичного посібника «Керівництво із соціальнопедагогічного супроводу формування безпечної поведінки підлітків в інтернеті». Перше видання схвалено для використання в закладах освіти комісією з інформатизації закладів освіти Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 09.11.2017 № 21.1/12-Г-761): доступний за посиланням: <https://osce.org/files/f/documents/0/f/483533.pdf>; «Інтернет, який ми хочемо – посібник для учителів» (The Web We Want): доступний за посиланням: http://webwewant.eu/documents/10180/973204/Handbook_teachers_lesson_plans_all_UA.pdf/87b2bd1c-bcab-4701-8017-19dff1887003; «Інтернет, який ми хочемо – посібник для підлітків» (The Web We Want): доступний за посиланням:

http://webwewant.eu/documents/10180/945868/WebWeWant_youthUA.pdf/b5d8c012-ff53-40d0-967e-e0dc32ffcb22

Для посилення практико-орієнтованого складника навчання, розробки та проведення практичних вправ із прав людини помічним буде посібник, розроблений Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ спільно з Радою Європи, Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини та ЮНЕСКО «Освіта у сфері прав людини у шкільній системі Європи, Центральної Азії та Північної Америки: збірник прикладів успішних практик». Доступний за посиланням:

<http://osce.org/ru/odihr/102230?download=true>.

Також корисним буде оновлений посібник з освіти з прав людини за участю молоді «Компас», виданий у межах проекту Ради Європи «Молодь за демократію в Україні», що реалізується у межах Плану дій Ради Європи для

України на 2018–2022 роки та ґрунтується на попередньому досвіді та продуктивній двосторонній співпраці Ради Європи та Міністерства молоді та спорту України у межах Рамкової програми співробітництва в галузі молодіжної політики між Радою Європи та Міністерством молоді та спорту України на 2016-2020 роки. Доступний за посиланням: <https://coe.int/uk/web/compass>

Оцінювання учнів є невід’ємною частиною освітнього процесу. Його метою є не лише перевірка і контроль знань і умінь учнів, а й забезпечення їхньої рефлексії та зворотного зв’язку вчителя. Тому на уроках слід застосовувати формувальне оцінювання, що спрямоване на відстеження особистісного поступу кожного учня, опанування ним навчальним досвідом як основи компетентності, забезпечення його індивідуальної траєкторії розвитку. Формувальне оцінювання здійснюється постійно й передбачає надання учням підтримки, коригування засобів, форм і методів, проєктування подальших цілей навчання. Для формувального оцінювання вчитель може організувати самооцінювання та взаємооцінювання учнів.

Крім формувального, вчитель застосовує підсумкове оцінювання (тематичне, семестрове та річне). Підсумкова оцінка за семестр виставляється з урахуванням результатів тематичного оцінювання.

Невід’ємним складником роботи вчителя правознавства є постійний моніторинг нових сучасних концепцій у розвитку теорії права, стандартів захисту прав людини, відхід від прив’язки до законодавства та навчання учнів основним принципам, доктринам та інститутам, в основі яких покладені права та основоположні свободи людини. Помічними у цьому контексті будуть новітні підручники у цій сфері, розроблені за сприяння Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, зокрема: «Конституційне право» (за ред. М. І. Козюбри): https://osce.org/files/f/documents/9/d/489959_0.pdf; «Загальна теорія права» (за ред. М. І. Козюбри): <https://osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>.

Для наскрізного викладання прав людини у межах курсу «Основи правознавства» для 9 класу та предмета «Правознавство» (профільний рівень) для 10-11 класів важливо підтримувати рівень компетенцій учнів у цій царині. Помічним у цьому контексті стане онлайн-курс «Права людини в освітньому просторі», розроблений Координатором проєктів ОБСЄ в Україні спільно зі студією онлайн освіти EdEra за підтримки Міністерства освіти і науки України та рекомендований Міністерством (лист від 20.03.2019 № 1/11-2803). Курс допоможе учням зрозуміти сутність та еволюцію концепції прав людини; права кожної людини та особливості прав дитини; умови обмеження прав та їхнє гарантування державою; права учасників освітнього процесу, зокрема, в Інтернеті; ідею освітнього закладу, дружнього до дитини; стан дотримання прав у закладі освіти; механізми захисту прав людини в Україні. Доступ до курсу: https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EDERA_OSCE+HRE101+2019/about. Цей курс стане в нагоді вчителям під час викладання правознавства чи позакласної правової роботи; його також можуть зараховувати заклади післядипломної педагогічної освіти при

проходженні вчителем курсів підвищенні кваліфікації (за умови отримання сертифіката).

Для розвитку навичок безпечної поведінки учнів в Інтернеті стане в пригоді Посібник з кібергігієни та протидії кібербулінгу, створений IREX в рамках програми «Мріємо та діємо» (2022 р.), що реалізується за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) у партнерстві з Центром «Розвиток КСВ», Будуємо Україну разом (БУР), Making Cents International (MCI), Міжнародним республіканським інститутом (IRI) та Zinc Network. Посібник містить інтерактивні вправи для опанування учнями такими навичками як: ідентифікувати кібер-загрози та реагувати на них, застосовувати правила безпечної поведінки в Інтернеті, та принципи онлайн конфіденційності та цифрового сліду; ідентифікувати та протистояти проявам кібербулінгу.

Доступний за посиланням:
<https://mriemotadiemorazom.org/resources>.

В умовах війни вкрай актуальним є курс за вибором «Міжнародне гуманітарне право» (для учнів 10 (11) класів закладів загальної середньої освіти), програма якого рекомендована Міністерством (лист від 02.07.2018 № 22.1/12-Г-470). Вивчення курсу спрямоване на вироблення в учнів стійкої зацікавленості проблемами міжнародного гуманітарного права; формування вміння використовувати гуманістичні цінності як базові в повсякденному житті і в подальшій професійній діяльності, вести діалог, спілкуватися з носіями різних культур і цінностей; розвиток культури ненасильницьких відносин, вміння аналізувати свої погляди тощо. Надзвичайно важливим є формування громадянсько активного та відповідального учнівства, здатного дотримуватися норм гуманітарного права і принципів поваги до життя і людської гідності, захищати і розвивати їх у майбутніх сферах своєї діяльності. Учні мають розуміти причини появи тимчасово переміщених осіб, біженців, складнощі їхнього життя тощо.

Українською Гельсінською спілкою з прав людини та Національним Товариством Червоного Хреста в Україні за підтримки Міністерства розроблено посібник та онлайн курс «Вивчаючи міжнародне гуманітарне право». Їх завдання – сприяти формуванню громадянської компетентності учнів через опанування комплексом знань, вмінь і ставлень, які просувають ідею людяності і формують запит щодо зменшення насильства під час збройного конфлікту, нетерпимого ставлення до воєнних злочинів, подолання безкарності та постконфліктного врегулювання і впровадження перехідного правосуддя. Головна мета курсу – надати учням 10–11 класів первинні знання щодо природи та змісту міжнародного гуманітарного права і показати його нерозривний зв'язок із правами людини та цінностями сучасної цивілізації, ознайомити з діяльністю міжнародних гуманітарних організацій, Червоного Хреста в Україні, мотивуючи їх до глибшого розуміння понять людяності, гуманізму, справедливості та миру. Зміст курсу містить історичну та правову інформацію щодо основ міжнародного гуманітарного права та його ключових принципів – гуманності, розрізнення, пропорційності (сумірності), прийняття запобіжних заходів під час нападу, заборони заподіяння

надмірних ушкоджень і зайвих страждань. Основна увага у навчанні курсу має бути спрямована на розвиток соціальних та громадянських компетентностей, пов'язаних з ідеями гуманності, моралі, прав людини, верховенства права, справедливості, свободи, спроможності діяти як відповідальні громадяни, а також комунікативних навичок, допитливості, емпатії, сприйняття ситуації невизначеності та багатозадачності, уміння конструктивно взаємодіяти з іншими.

Курс розрахований курс на 17 навчальних годин і складається із 10 тем / модулів, має вступ та урок узагальнення. Кількість годин на вивчення кожної теми – орієнтовна. Вчитель може самостійно планувати освітній процес залежно від поставлених завдань, наявності навчального часу та особливостей учнівського колективу. Цей курс може вивчатися як курс за вибором у 10–11 класах, поглиблений модуль у курсі правознавства, використовуватися як програма тематичного гуртка тощо.

Оцінювання навчальних досягнень учнів за результатами вивчення пропонованого змісту та навчальної діяльності пропонується за чинними критеріями оцінювання з курсу правознавства із урахуванням формульованого оцінювання.

Для проведення цікавих та практичних уроків із правознавства можна використовувати матеріали Освітнього центру, що відкрився у Верховній Раді України 19 липня 2019 року. Його мета – підвищення довіри громадян до Верховної Ради України через ознайомлення їх з роботою парламенту та депутатського корпусу. Головною цільовою аудиторією Освітнього центру Верховної Ради України є молодь, зокрема школярі та студенти. Додаткова інформація за посиланням: https://portal.rada.gov.ua/documents/origin_docum/2592.html

Громадянська освіта

У 2022/2023 навчальному році чинною є навчальна програма «Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас» для закладів загальної середньої освіти (затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказом МОН від 03.08.2022 № 698). Програму розміщено на офіційному вебсайті Міністерства.

Відповідно до навчальної програми учні 10-х класів продовжать вивчати інтегрований курс «Громадянська освіта».

У 2022 році до змісту програми з громадянської освіти було внесено низку змін, основні з них такі.

У пояснювальній записці навчальної програми конкретизовано мету громадянської освіти, що полягає в цілеспрямованій підготовці учнівства до ефективного функціонування в системі демократичних суспільних відносин на основі соціальної взаємодії, громадянської участі та відповідальності. До завдань, через які реалізується мета курсу, додано завдання з формування приналежності до політичної нації.

У змісті розділу 2 програми: змінено окремі назви тем, що стосуються еволюції та розвитку прав людини, прав дитини; механізми захисту прав

людини і прав дитини подано як складова загальних механізмів захисту прав людини, що є більш точним з точки зору міжнародного права прав людини, дає змогу сформулювати цілісне уявлення про механізми та процедури захисту прав людини та прав дитини на міжнародному та національному рівнях, зрозуміти, що є спільним і якими є особливості захисту прав дитини; додано тему «Права людини та права дитини в умовах збройного конфлікту», адже у зв'язку з війною РФ проти України права людини та права дитини перебувають під загрозою суттєвого та системного порушення в силу природи війни; ця тема покликана сформулювати розуміння того, які права підлягають обмеженню, які є механізми і процедури захисту прав людини в період збройного конфлікту, які спеціальні норми діють під час збройного конфлікту для обмеження насильства та захисту жертв війни; додано теми практичних занять щодо ролі правозахисних організацій та правозахисників; способів та шляхів захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту; дій для убезпечення себе та своїх близьких в умовах збройного конфлікту, які є актуальними темами сьогодення.

У розділі 3 програми: посилено увагу до вивчення явища війни як найжорсткішого прояву збройного конфлікту; додано тему щодо громадянського опору як відповідь на виклик часу; перенесено в інший розділ розгляд поняття «правова держава».

У розділі 4 програми: вилучено питання виборчого права як таке, що має суто юридичний, а не громадянськознавчий зміст; увиразнено роль політичних партій в демократичній державі; зацентровано увагу на ролі громадських організацій у розбудові громадянського суспільства, на активності та відповідальності як вияві громадянської компетентності; актуалізована роль волонтерства як важливої складової громадянської культури; конкретизовані сутність та місія учнівського самоврядування, додано питання щодо електронного урядування, що є актуальним в умовах дистанційного навчання; додано тему практичного заняття щодо залученості до життя громади як важливого складника громадянської активності та вияву громадянськості.

В умовах війни РФ проти України особливо значення набуває розгляд питань, що стосуються світу інформації та мас медіа. Саме тому до розділу 5 було внесено низку змін: посилена увага до агресивних проявів інформаційних війн в онлайн просторі; конкретизовано питання, що стосуються складових інформаційної безпеки; уточнено формулювання пропонуваніх тем практичних занять, додано теми, важливі з точки зору інформаційної війни та практичних навичок учнів.

У розділі 6 навчальної програми введені нові поняття «економічна безпека» та «соціальна держава» як важливі складові економіки країни в умовах військового стану; привернуто увагу до змін попиту і пропозиції, доходів та видатків державного бюджету у воєнний час; здійснено акцент на особливостях ведення домогосподарства в умовах військового стану, у зоні бойових дій, в окупації, під час евакуації, в тилу (втрата майна, доходів, інші видатки тощо); зроблено акцент на регулювання трудових відносин в умовах

війни; уточнено формулювання пропонованих тем практичних занять, додано теми, важливі з точки зору воєнного стану в економічному та суспільному житті України.

Також посилено увагу до глобальних загроз збройної агресії РФ проти України, актуалізовано явище міжнародної солідарності у випадку глобальних загроз, а також доповнено блоком про співпрацю й інтеграцію України в НАТО (розділ 7).

В оновленій програмі курсу теми практичних занять переважно у форматі питальних речень, що спонукає учнів до дослідження означеної проблеми, та додано теми, що є актуальними нині. Практичні заняття передбачають застосування набутих учнями знань та навичок у практичній площині. Учнівство може, наприклад, започаткувати й розробити проєкт, підготувати плакат, лепбук, скласти петицію, написати листа-звернення, допомогти тим, хто цього потребує, взяти участь у соціально значущих акціях громади тощо.

Навчальна програма курсу містить орієнтовний перелік тем практичних занять (6–8 до кожного розділу). Вчитель може обирати із запропонованого переліку чи пропонувати власні теми, враховуючи потреби та інтереси конкретного класного колективу та/або конкретних учнів. Рекомендується проводити 3–4 практичні заняття з кожного розділу.

Зміст програми з громадянської освіти не містить уроків узагальнення і тематичного контролю. Тому вчитель може (за необхідності) планувати такі уроки на свій розсуд, оскільки в програмі відсутній розподіл навчального матеріалу за годинами.

В оцінюванні головну увагу слід приділяти не стільки здобуттю ними нових знань, скільки розвитку їхніх умінь і навичок, формуванню ціннісних орієнтирів. Основою оцінювання має бути діяльнісний компонент навчання – вміння учнів дебатовати, аргументувати власну думку (усно та письмово), досліджувати суспільно значимі явища, події і процеси, організовувати кампанії з адвокації тощо. Застосування інструментів формування оцінювання, в тому числі й самооцінювання та взаємооцінювання, має надавати учням можливість аналізувати власний поступ, приймати рішення щодо вдосконалення власних навичок, спонукати до управління власним навчанням. Учитель може використовувати також педагогічне спостереження, аналіз діяльності учнів, надання зворотного зв'язку. Для підсумкового оцінювання учнів із курсу, що може здійснюватися наприкінці семестру (семестрове) та/або наприкінці навчального року (річне), можна застосовувати виконання учнями практичних робіт, навчальних проєктів, тестових завдань, письмових робіт (написання есеїв, створення інфографіки, таблиць, діаграм, аналіз текстових та візуальних джерел) та ін.

Громадянську освіту в закладах загальної середньої освіти не варто обмежувати навчанням у класі. Зміст такої освіти передбачає наскрізну реалізацію її завдань на всіх рівнях освітнього процесу: навчанні, позакласній роботі, виховному середовищі закладу освіти, соціальному партнерстві з місцевою громадою та батьками й близькими учнівству людьми.

Всеукраїнською Асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» на основі багаторічного досвіду імплементації освіти для демократичного громадянства в Україні, створено онлайн-платформу підручника з громадянської освіти для 10 класу www.citizen.in.ua. Текст онлайн підручника постійно доповнюється різними навчальними матеріалами: ілюстраціями, аудіо- та відеоматеріалами, цікавими фактами і прикладами з життя. Зокрема, на сайті www.citizen.in.ua працює онлайн курс з громадянської освіти для учнів 10 класу, що складається з 60 інтерактивних відеоуроків від кращих вчителів громадянської освіти України. Реєстрація вчителя та його здобувачів освіти на сайті дає змогу брати участь в опитуваннях, знайомитися із додатковими джерелами й здобувати за це додаткові бали, користуватися сервісами підсумкового оцінювання знань з кожного із семи розділів тощо.

Для реалізації діяльнісного підходу в навчанні учнів курсу, набуття ними ключових компетентностей, формування активної громадянської позиції та відповідальності, навичок конструктивної взаємодії стануть в пригоді посібники, створені міжнародною організацією IREX в рамках програми «Мріємо та діємо» що реалізується за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) у партнерстві з Центром «Розвиток КСВ», Будуємо Україну разом (БУР), Making Cents International (МСІ), Міжнародним республіканським інститутом (ІРІ) та Zinc Network:

– посібник із громадянської освіти UNITY (2021 р.), адаптований до онлайн занять, який містить 4 теми-модулі: учнівське самоврядування, громадянське суспільство та організації, молодіжні обміни та політичні дебати (доступ за посиланням: <https://mriemotadiemorazom.org/resources>);

– посібник «Всі різні. Всі свої» (2022 р.), адаптований до онлайн занять, який містить практичні вправи для урочних і позаурочних форм діяльності з розвитку в учнів толерантності, виховання інклюзії та поваги до культурного різноманіття, різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми для досягнення суспільно значущих цілей; громадянської активності та обізнаності (доступ за посиланням <https://mriemotadiemorazom.org/resources>).

У контексті російської-української війни та інформаційної агресії Росії особливе місце посідає медіаграмотність. На методичному ресурсі АУП <https://toolbox.medialiteracy.org.ua/> в рубриці «Медіаграмотність в умовах війни» розміщені розробки занять https://toolbox.medialiteracy.org.ua/predmet/mediagramotnist-v-umovah-vijny/page/2/?post_types=toolbox. На базі онлайн-бібліотеки з медіаосвіти АУП є портал «Медіаосвіта та медіаграмотність» (доступ: <http://medialiteracy.org.ua>) як інтерактивна платформа для спілкування медіа педагогів, де розміщено відео архівом, новини медіаосвіти, електронна бібліотека, календар подій, плани уроків, презентації тощо.

Для вчителів стануть в пригоді навчальна програма для учнів 8 (9) класів «Основи медіаграмотності» (пропедевтичний курс) https://aup.com.ua/uploads/Program_8_9_2017.pdf, а також посібник «Основи медіа грамотності», що містить плани-конспекти занять відповідно до тем

програми, основні та додаткові ресурси і матеріали. Доступ за покликанням: <https://aup.com.ua/book035/>.

Під час вивчення курсу «Громадянська освіта» та інших предметів і курсів освітньої галузі помічним у навчанні учнів медіаграмотності та навичок критичного мислення стануть: посібник «Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін»; електронний посібник для вчителя «Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства».

Для організації та проведення ефективних практичних занять з актуальних громадянознавчих тем курсу помічними будуть такі навчально-методичні ресурси: Універсальний урок для учнів 8–11 класів «Медіаграмотність під час війни: як вистояти в інформаційному потоці», розроблений міжнародною організацією IREX у межах проекту «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність» (доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1dlj67HTGvcgIVdVEQntifL1RWLmkLbVS?usp=sharing>); «Very Verified: онлайн-курс з медіаграмотності», розроблений міжнародною організацією IREX у партнерстві зі студією онлайносвіти EdEra, що надає практичні навички медійної та інформаційної грамотності (доступ до ресурсу: <https://verified.ed-era.com/ua>); посібник «Інфомедійна грамотність онлайн» (2021 р.), розроблений IREX в межах проекту «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність», який містить вправи з інфомедійної грамотності для онлайн-навчання з розвитку навичок критичного сприйняття інформації, впевненого орієнтування в сучасному інформаційному світі та формування основ свідомого й відповідального медіаспоживання (доступ до ресурсу: https://filter.mkip.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/12d-e_online_curriculum_6_s_8-1.pdf; <https://aup.com.ua/mm/>).

Відповіддю на нинішні виклики українського суспільства може бути увага до регіональних особливостей й їхнє широке представлення у загальноукраїнському контексті, а також системний, інтегрований, компетентнісний підходи до знайомства з навколишнім середовищем і інклюзія у широкому сенсі цього слова. Для набуття практичних навичок й компетентностей для життя розроблений наскрізний інтегрований курс «Культура добросусідства», зміст якого є інтегрованим, що дає змогу здобувачу освіти усвідомити явища навколишнього життя в їх взаємозв'язку і взаємовпливі. Курс може стати важливим складником громадянської освіти дітей різного віку через залучення до освітнього процесу батьківства і громади, сприяючи інтеграції в суспільстві. Програми і посібник курсу уможливають широке застосування технологій активного навчання учнів (тренінги, дискусії, ділові ігри, кейс-стаді та ін.), а також організацію інтерактивного навчання учнів через дистанційні форми за допомогою онлайн платформ та різних онлайн інструментів.

Курс «Культура добросусідства» може бути введений у будь-якому класі як курс за вибором учнів за рахунок годин варіативної частини навчальних планів (35 годин на рік) або гурткової роботи чи використовуватися у позакласній роботі. Викладати курс можуть класні керівники – вчителі початкових класів, вчителі-предметники, шкільні

психологи, соціальні педагоги, бібліотекарі (за умови проходження ними відповідної методичної підготовки). Доступ за покликанням <http://idcir.com.ua/kultura-dobrosusidstva/metodichna-pidtrimka/>.

Рекомендуємо врахувати під час проведення уроків з теми «Лобіювання інтересів та корупція» в курсі «Громадянська освіта (інтегрований курс)» в закладах середньої освіти та закладах професійної та професійно-технічної освіти наступне: звернення до поняття доброчесності як позитивної концепції, що популяризує дотримання правових та етичних стандартів, замість корупції як негативного явища, яке підриває суспільний устрій; звернення уваги учнів на поняття доброчесності та доброчесної поведінки; акцентування уваги на необхідності дотримання доброчесної поведінки у повсякденному житті; ознайомлення учнів/учениць із наявними інструментами запобігання корупції та можливостями їх використання. Для підготовки уроків рекомендуємо використовувати інформаційні матеріали, розміщені на сайті Офісу розбудови доброчесності при Національному агентстві з питань запобігання корупції, а також методичні рекомендації до проведення антикорупційних уроків. Темою практичного заняття можна обрати створення «Кодексу доброчесності класу» з метою актуалізації та узагальнення знань учнів за темою доброчесності та запобігання корупції.

У закладах середньої освіти впроваджується Всеукраїнська програма освіти для демократичного громадянства «Демократична школа», розроблена Європейським Центром ім. Вергеланда, Радою Європи та Міністерством освіти і науки України. Її метою є підтримка реформ із демократизації та децентралізації у сфері середньої освіти в Україні, впровадження освіти з демократичного громадянства та прав людини. Для підтримки розвитку культури демократії в освітніх закладах, розвитку громадянських компетентностей учнівства, формування цілісного розуміння культури демократії розроблено такі онлайн інструменти:

– збірка інтерактивних вправ для розвитку громадянських компетентностей на уроках різних предметах, т. зв. Тулбокс. Доступ: <https://schools-for-democracy.org/onlain-resursy/toolbox>;

– інтерактивний посібник «Як побудувати демократичну школу: Інтерактивний посібник про загальношкільний підхід до формування демократичної культури школи та розвитку громадянських компетентностей» (доступ: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+Dem+School101+2019_T3/about);

– цикл онлайн курсів: ««30 кроків до нової української школи: навчаємо громадянина»: «Стартуємо до успішної школи» (доступ: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2020_T3/about), «Успішне вчителювання – прості рецепти на щодень» (доступ: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2021_T1_3/about), «Секрети успішних директора і директорки школи» (доступ: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS102+2021_T1/about), «Школа та громада для дитини» (доступ: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2021_T1_4/about).

Ще одним викликом для громадянської освіти стала активна цифровізація суспільства. У зв'язку з цим громадяни потребують знань та навичок безпечної присутності та ефективної діяльності в онлайн-просторі. Згідно з моделлю освіти для цифрового громадянства Ради Європи, розвиток громадянських компетентностей у цифрову добу має включати, зокрема, навчання для повнішої онлайн-участі у демократичних процесах, реалізації та захисту прав людини, безпечної та відповідальної поведінки онлайн, формувати і підтримувати власну цифрову репутацію, вміння правильно розподіляти цифрове навантаження. Для ознайомлення із поняттям освіти для цифрового громадянства та його окремими складниками розроблений Онлайн-курс «Шкільне життя онлайн» для вчителів та директорів шкіл (програма «Демократична школа»). Доступ за посиланням: https://courses.promeheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+SL_ONLINE101+2022_T1/about.

Для розвитку навичок безпечної поведінки учнів в Інтернеті помічним буде Посібник з кібергієни та протидії кібербулінгу, створений міжнародною організацією IREX в рамках програми «Мріємо та діємо» (2022 р.), який містить інтерактивні вправи для опанування учнями такими навичками як: ідентифікувати кібер-загрози та реагувати на них, застосовувати правила безпечної поведінки в Інтернеті, та принципи онлайн конфіденційності та цифрового сліду; ідентифікувати та протистояти проявам кібербулінгу (доступ за посиланням: <https://mriemotadiemorazom.org/resources>).

Курси духовно-морального спрямування

Згідно з таблицею 13 Типової освітньої програми для закладів загальної середньої освіти II ступеня (наказ МОН від 20.04.2018 № 405) у 6 класах може вивчатись предмет «Етика» або курси духовно-морального спрямування. Тобто предмет «Основи християнської етики» може вивчатись за рахунок інваріантної складової. У початковій школі, а також у 7–11 класах курси духовно-морального спрямування можуть вивчатись за рахунок варіативної складової.

Відповідно до Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286, духовно-моральне виховання є однією з основних складових національно-патріотичного виховання; формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовних цінностей Українського народу. Розвиток духовності і моральності у суспільстві визначаються як одна з актуальних потреб у сфері національно-патріотичного виховання; а впровадження навчальних дисциплін духовно-морального спрямування як основи формування особистості та підґрунтя для національно-патріотичного виховання зазначено як один з основних напрямів досягнення мети Стратегії.

Ухвалення Концепції у нинішній редакції є надзвичайно важливим для ініціювання та проведення відповідних заходів, спрямованих на забезпечення

духовно-морального виховання здобувачів освіти як складової національно-патріотичного виховання.

Курси духовно-морального спрямування є дисциплінами світоглядного, культурного та освітньо-виховного спрямування. Вони не є вченням віри, не включають релігійних обрядів, не ставлять за мету залучення до певної конфесії. Викладання предметів передбачає виховання в учнів поваги до свободи совісті, релігійних та світоглядних переконань інших людей; здатності до співжиття в полікультурному та поліконфесійному українському суспільстві. *Вивчення зазначених курсів в закладах загальної середньої освіти є можливим лише за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя. Відповідно до українського законодавства викладати такі курси можуть особи, які мають педагогічну освіту та документ про проходження відповідної курсової підготовки.*

Викладання основ християнської етики та інших предметів духовно-морального спрямування в закладах загальної середньої освіти можливе за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя. При цьому просимо враховувати ситуацію, коли не всі діти відвідують зазначені курси. У такому випадку ці заняття повинні бути в розкладі першим або останнім уроком.

Зміст курсів духовно-морального спрямування не передбачає катехізацію, неприпустимим є також нав'язування учителем дітям власних поглядів у ставленні до тих чи інших Церков, примусу дітей до молитви під час уроків, відвідування церковних служб тощо.

Предмети духовно-морального спрямування слід викладати в тісній співпраці з батьками, інформувати батьківську громадськість про особливості християнської етики, давати їм можливість відвідувати уроки і позакласні заходи з предмета.

Європейський Центр ім. Вергеланда разом із Радою Європи розробив посібник «Дороговкази. Політика і практика вивчення релігій і нерелігійних світоглядів в інтеркультурній освіті», мета якого – допомогти розробникам освітньої політики, школам, педагогічним навчальним закладам, а також усім іншим учасниками освітнього процесу втілити Рекомендації СМ/Rec(2008)12 Комітету Міністрів країн-членів Ради Європи з релігій і нерелігійних переконань в інтеркультурній освіті в житті в конкретних державних, регіональних та місцевих контекстах. Посібник доступний за посиланням: <https://schools-for-democracy.org/biblioteka/posibnyky-rady-yevropy-z-prav-liudyny-ta-aktyvnoi-uchasti-dlia-molodi/dorogovkazi>).

Згідно з частиною четвертою статті 38 Закону України «Про повну загальну середню освіту» організація освітнього процесу та діяльності закладу загальної середньої освіти належать до повноважень його керівника.

Відповідно до частин першої, третьої та четвертої статті 10 Закону України «Про повну загальну середню освіту» освітній процес у закладах освіти організовується відповідно до законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», інших актів законодавства, освітньої програми

закладу освіти. Тож у межах академічної автономії питання організації виконання освітньої програми, навчального плану та освітнього процесу є внутрішнім питанням кожного закладу загальної середньої освіти, його педагогічної ради та завданням педагогічних працівників.
